

УДК 75.03:130.2

РЕЛІГІЙНА ВІРА ТА РЕЛІГІЙНИЙ ФАНАТИЗМ: КОГНІТИВНІСТЬ VS ЕМОЦІЙНІСТЬ

АНАСТАСІЯ КОСТЕНКО,

аспірант кафедри релігієзнавства

Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

У статті проаналізовано проблему переходу релігійної віри в її крайню форму - релігійний фанатизм. Релігійна віра є уособленням трьох начал - когнітивного, емоційного та волетативного. Релігійність людини залежить від того, яке з начал домінує, і це виявляється на трьох рівнях: 1) гармонійність, цілісність, яка характеризується узгодженістю, співмірністю між собою всіх складових релігійної віри, коли максимально посилена критичність людини; 2) стійкість стану, у якому взаємозв'язки між компонентами послаблюються, а критичність людини залишається на одному рівні; 3) на рівні деструкції, коли взаємозв'язок між когнітивною, емоційно-чуттєвою, волетативною компонентами руйнується або вже зруйнований у результаті домінування емоційно-чуттєвої чи волетативної компоненти. Визначено чинники, які детермінують специфіку релігійного фанатизму, його спрямованість і роль в житті людини.

Ключові слова: релігійна віра, релігійний фанатизм, екстаз, одержимість.

Постановка проблеми. Соціальний, політичний та економічний стан сучасного світу, його нестабільність та підданість різноманітним кризовим проявам спонукають людину до пошуку духовного і психологічного прихистку, де вона могла б відчувати себе впевненою та захищеною. З іншого боку, людина приходить у цей світ для того, щоб найбільш повно реалізувати свій людський потенціал. Її пошуки шляхів такої реалізації обумовлені свободою вибору й відповідальності, людина шукає кращі шляхи взаємодії з навколишнім оточенням, виробляючи при цьому критерій найкращого вибору.

З огляду на це, у всі часи гостра проблема співвідношення між пошуками власної ідентичності й бажанням захиститися від життєвих негараздів у релігії набула розвитку у зв'язку з появою нових стимулів, що як полегшують, так і утруднюють процеси соціалізації та самореалізації особистості. Одним із таких стимулів виступає релігійна віра в її крайніх проявах, зокрема релігійний фанатизм.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення проблеми. Проблематика релігійної віри як складової релігійної свідомості змістовно й детально розроблена в межах психології релігії В. Джеймсом, Дж. Леубою, Л. Кіркпатріком, Г. Олпорт, Е. Старбеком, З. Фройдом, Е. Фроммом, С. Холлом, Р. Худом, К. Юнгом та ін. Сучасні дослідження вітчизняних науковців Р. Грановської, А. Іванченка, О. Карагодіної, С. Качурової, Н. Мечковської, О. Предко, О. Сараліна, А. Сафронова, Є. Торчинова та ін. не тільки зумовлені потребою систематичного переосмислення вже напрацьованих матеріалів відповідно до вимог часу, але й знівають несумісність об'єктивних наукових вимог та суб'єктивності проблеми ре-

лігійної свідомості через пропонування нових шляхів та методів дослідження теми.

Разом із тим, теоретичне осмислення таких, пов'язаних із релігійною свідомістю феноменів, як релігійна віра та релігійний фанатизм, з'ясування характеру їх впливу на особистість і форм прояву потребує подальшого дослідження.

Метою статті є історико-філософська реконструкція різних форм прояву релігійної віри і релігійного фанатизму, з'ясування їх сутності та характеру.

Виклад основного матеріалу. Як уже зазначалося нами в попередніх публікаціях [1], віра, особливо релігійна, передбачає впевненість у наявності деяких об'єктів та їх сукупностей, які прямо не спостерігаються, а також упевненість в існуванні деяких реальностей. У психологічному плані релігійна віра завжди пов'язана із сильним емоційним тлом, яке супроводжує відчуття інтелектуальної впевненості в існуванні вищої сили, відповідальної за космічний лад та існуючий стан речей у навколишньому світі.

Найважливішою характеристикою релігійної віри виступає її "вольовий" вимір, який виражається в схильності релігійної людини підкорятися у своїх діях вимогам віри. Підставою життєдіяльності релігійної людини стає уявлення про відповідальність перед об'єктом віри, а релігійні імперативи сприймаються нею як категоричні приписи [Там само]. Викликаючи релігійні почуття, віра підсилює та зміцнює їх й одночасно постає як частина змістовної природи суб'єкта.

Людина як істота, здатна до пізнання, уже самими своїми здібностями осягнути смисл Божого Слова підноситься до рівня необхідної центральної сутності. Іоанн Павло II відзначав, що "першоджерелом для теології завжди мусить бути Слово Боже, оголошуване

№ 2 (102) березень-квітень 2010 р.

в історії, а остаточною метою - ніщо інше, як розуміння цього Слова, поступово поглиблюване кожним наступним поколінням. З іншого боку, оскільки Слово Боже є Істина, то кращому його розумінню, безперечно, сприяють людські шукання істини", бо "...Слово Боже є вихідною точкою і метою...", а "розум відкриває нові неочікувані горизонти" [2, с. 72]. І людські пошуки метафізичних глибин істинного смислу мають вагомий богословський підстави, адже "... віра однозначно виходить із того, що людська мова здатна універсально виразити ... божественну й трансцендентну реальність" [Там само, с. 83]. Зрештою, остаточною достовірною підставою наявності істинної реальності проголошується Боже Слово (Логос). Інакше й не може бути в людському прагненні мати опертя власного зростання на остаточної істини, яка є підтвердженням реальності буття й немарності зусиль людини в її індивідуальному житті.

Проте віра не лише ментальна (когнітивна) похідна, але й феномен, що містить емоційний компонент. І в цьому сенсі вона є необхідним елементом релігійного фанатизму, який поширюється завдяки тому, що "предметом віри часто виступають не реальні явища, а уявлення, поняття, образи, гіпотези, які можуть мати своїм підґрунтям об'єктивну реальність, але не завжди адекватно її віддзеркалюють" [3]. У той час, коли об'єктом віри є надприродне, в її предметі фіксується його сакральне значення для індивіда, уявлення про вплив божественного на особисте й соціальне життя, про місце надприродного в ієрархії особистісних цінностей. Особливості релігійної віри зумовлені, власне, її предметом. Релігійна віра за своєю суттю не потребує емпіричного обґрунтування та підтвердження. Вона прагне самовідданості, фанатизму, і в цьому сенсі виступає показником психологічного стану людини.

Психологічна природа фанатизму доволі неоднозначна. Крім інших моментів, можна розглядати це явище і як хворобу. Варто зазначити, що така хвороба поширюється миттєво, людина піддається емоційному зараженню. Фанатиками стають перш за все люди зі слабкою нервовою системою, невірноважені, із психічними чи фізичними вадами, ті, у яких послаблена критичність мислення, часто ще з дитинства розвинуте почуття залежності від сильнішого, авторитетнішого. Як зазначав Е. Фромм, у фанатика досить розвинений крайній нарцисизм, тому така людина будує свій власний світ мрій, у якому вона всемогутня, найкраща і, врешті-решт, непереможна. І цей зовнішній ілюзорний світ вона переносить на зовнішнє оточення. Свої релігійні догми, переконання така людина вважає абсолютними; вона постійно намагається ідентифікуватися з ними. Фанатик, охоплений ідеєю, позаздомо шукає не правди, а влади [4].

Фанатизм поширюється, по-перше, у періоди занепаду віри, по-друге, у моменти зміни духовних орієнтирів, по-третє, коли в житті суспільства починає переважати нове. Основними методами фанатичного ставлення до предмета віри є навіювання і самонавіювання.

Історія знає багато прикладів фанатичного відстоювання релігійних догм: інквізиція Іспанії, старообрядництво в Росії, ісламський фундаменталізм... У середні віки релігійний фанатизм часто ставав причиною поширення небезпечних інфекцій через скупчення великих мас людей у чудотворних місцях під час виконання обрядів, які протипоказані в епідеміологічних умовах. Так, під час епідемії чуми в 1771 році москвичі перемовували хворих від карантину та лікарні. Християнський звичай обмивання покійників та обряд останнього

цілування і проводів на цвинтар також сприяв поширенню епідемії. Люди шукали спасіння, прикладаючись до чудотворної ікони, яка знаходилася біля Варварських воріт Китай-города. У якийсь момент серед натовпу з'явилася особа, яка повідомила, що її наснився сон, у якому Богородиця жалілася, що впродовж тридцяти років їй ніхто не молився й не ставив свічок, тому Господь як покарання наслав морову. Така звістка миттєво поширилася, і маса людей посунула до чудотворної ікони. Після того епідемія поширилася ще більше: щоденно помирало по 400-500 осіб. Архієпископ вимушений був закрити доступ до чудотворної ікони. Доступ закрили, а віра підсилалася до такої міри, що стала приводом для "чумного бунту" й зумовила виникнення такого явища як "релігійна епідемія". О. І. Предко визначає цей феномен як швидке поширення стану релігійності, що підсилюється емоційним зарядженням та навіюванням, самонавіюванням, взаємонавіюванням [5]. Історія насичена різноманітними релігійними епідеміями, які спровоковані особами в стані релігійного екстазу, до якого зокрема відносять: кликушество¹, бісоодержимість, екстаз.

Варто зазначити, що через два століття релігійна епідемія розгорілася на теренах України й була пов'язана з "Білим Братством". Щоправда, методи навіювання тут були більш витончені; вони вражають своїм впливом на адептів у плані можливостей зміни свідомості. Масові релігійні психічні епідемії сьогодні - це моральний та релігійний рух мас, що набуває форми різкого душевного розладу із цілою низкою однакових дій, наслідків, що охоплюють відразу маси людей, незалежно від їхньої волі. Ознаки цих масових психічних епідемії: психопатологічна захопленість станом, ідеєю, дією, які не підконтрольні вольовій регуляції й доходять до одержимості, фанатизму; поширення цих масових станів і дій соціально-психологічним способом (зараження, навіювання, наслідування, імітація); перебування учасників у стані екстази та екстазу, обумовленого фізичним та психічним виснаженням. Основним механізмом виникнення масових релігійних психічних епідемії вважається механізм зараження, що регулює процес контагіозності. Контагій (від фр. *contagion* - зараза) - це здатність до імітації, здатність потрапляти в унісон з іншими; під "духовною контагіозністю" розуміють заразливість настроєм (радість, смуток, жорстокість, страх, геройство, любов тощо). До речі, заразливість ідеї тим більша, чим більше вона здатна екстазувати, чим більше вона збуджує ті почуття і пристрасті, до яких сприйнятливий маси в певний час.

Отже, релігійний фанатизм є крайнім виявом релігійної віри, у ньому домінує емоційно-чуттєвий чинник, що, урешті-решт, дезінтегрує особистість. Фанатична

¹ Кликушество взагалі позначають як суто російський етнопсихологічний феномен [6], відомий з XV ст. В інших культурних традиціях аналогічні прояви релігійного екстазу характеризувалися як демонологія, чаклунство, шаманізм тощо. Відомий російський учений, психіатр М. Лахтін свого часу підкреслював, що віра в причинну і можливість вселення біса в людину відіграє важливу роль у розвитку кликушества. Згодом у майбутньої кликуші починає розвиватися цілий ряд фізичних та психічних симптомів нервового розладу. Сутність кликушества полягає в тому, що в людину вселяється (чи всаджується чаклуном) демонічна істота. При цьому спостерігаються різноманітні психосоматичні розлади - загальне нездужання, безперервне позіхання, судороми та конвульсивні рухи, депресія. Кликуша починає кричати, наслідуючи голоси різних тварин, птахів, викрикуючи блюзнірські слова [7].

особа не здатна адаптуватися до навколишнього світу, вона постійно прагне нав'язати всім свою парадигму світосприйняття, позбавляється інтерсуб'єктивного спілкування, втрачає свої адаптивні можливості. Як зазначав Є. Торчинов: "Насправді існує один простий і дуже ефективний критерій віднесення тих чи інших станів до трансперсональних чи до патологічних. Якщо переживання цього стану (чи цих станів) веде до деградації (психологічної, фізичної, соціальної, професійної, інтелектуальної) особистості, то його варто віднести до патологічних. Якщо такої депривації не спостерігається чи ж, навпаки, трансперсональний досвід стимулює творчий розвиток і реалізацію особистості, то його, безперечно, не можна віднести до психопатології" [8, с. 38].

Ураховуючи психодинаміку релігійної віри в осіб із фанатичною поведінкою, А. Г. Данилін виокремлює такі етапи її формування: 1) етап залучення. На цей етап одні члени релігійної громади дестабілізують і заплутують в суперечностях потенційного адепта. Інші - намагаються викликати в нього довіру, надають допомогу й радять, як подолати ці суперечності. Вони поводять себе як члени дружної спільноти, у якій панує взаєморозуміння і підтримка; 2) етап введення в учення. Мета цього етапу - посилення контролю над думками й почуттями, основне завдання - знайомство з доктриною та психологічна прив'язка людини до релігійних догм, приписів, які сповідають члени релігійної громади. Ця задача вирішується на лекціях, курсах, відеопереглядах тощо. Активно використовуються психотерапевтичні техніки і групові динамічні процеси із застосуванням психокорекційних технік впливу. Використовується аутосугестія. Ці методи сприяють формуванню потрібної особистості з новою ідентичністю, системою цінностей та мотивацією; 3) етап поривання контактів із колишнім оточенням. На цьому етапі життя наведеної особи (потенційного релігійного фанатика) протікає вже в групі. Групові інтереси витісняють особисті, переривається зв'язок з родиною та друзями. Повністю змінюється стратегія життя. У свідомості домінують ірраціональні уявлення про світ, емоційно-чуттєвий чинник переважає над раціональним осмисленням; 4) етап відчуження. Повний розрив із близькими, сім'єю та ізоляція від світу. Домінують тільки інтереси групи. Сенсорна депривація, поєднана з таким стилем життя, сприяє оживленню "архаїчного мозку", що призводить до стимулювання уяви, фантазії, мрій. Цей процес посилюється застосуванням психотехнік; 5) етап зміцнення прихильності до вчення, утвердження цінності саме цієї релігійної спільноти. Залежність від Учителя, який здійснює контроль над свідомістю адепта, посилюється і досягається його повна ідентифікація із членами секти [9].

З моменту появи харизматичних сект їх культ завжди був пов'язаний із масовими психозами, що зазвичай проявлявся в колективних галюцинаціях. Прикладом колективного психозу є релігійна відправа секти п'ятдесятників. Релігійний екстаз у них часто супроводжувався судорожними рухами віруючих, у зв'язку із чим п'ятдесятників і називали в народі трясунами. Судомні рухи вони пояснюють проникненням в людину "святого духу", тому під час молитовних зборів вони пристрасно очікують настання таких судом, несамовито прохаючи Бога: "Хрест, хрести, хрести..." Особливо сприятливою для виникнення судомних рухів є колективна молитва на загальних зборах. Поява судом в когонебудь із віруючих викликає загальне захоплення та танці. Збудження спочатку охоплює найбільш слабких, а потім і всіх інших, доводячи до повної несамовитості.

Як говорять самі віруючі, вони "забувають себе", "виходять із себе". У такі моменти віруючому легко нав'язати думку, що він одержимий. Так починається "розмова з Богом", учасники релігійної групи починають викрикувати слідом за керівником різні безглузді слова.

Досліджуючи особливості подібних екстатичних сект, зокрема хлестів, скопців, мальованців та ін., академік В. Бехтерев писав: "Хоча істеричні судоми дуже різні за своїм зовнішнім виглядом, але найбільш часто спостерігається така загальна картина. Серед загального шуму, крику й безладдя одні падають зі швидкістю блискавки, інші захоплено й жалібно кричать, плачуть, стрибають, плескають у долоні, б'ють себе по обличчю, смикають себе за волосся, стукають у груди, тупають ногами, танцюють, видають усілякі звуки та вигуки, що відповідають різноманітним емоційним станам: радості, щастя, розпачу, страху, жаху, здивування, благання, вираження фізичного болю тощо, то, нарешті, наслідують собачий гавкіт..., судомні рухи нерідко тривають до повної знемоги суб'єкта" [10, с. 225].

Отже, усі члени групи цілком поринають в екстатичний стан, де яскраво проявляється інтенсивність, живість релігійної віри. "Релігійний екстаз (від грецьк. зміцнення, несамовитість) - особливий тимчасовий стан свідомості віруючої людини, що виникає під впливом виконання релігійних обрядів, молитов, участі в колективних ритуалах тощо чи застосування особливих психотехнічних прийомів (самозосередження, медитація)" [11, с. 107]. Це найвищий ступінь захвату, стан запаморочення свідомості, втрата просторово-часових координат. Саме в цьому психологічному стані афективності людина немовби виходить за межі свого "Я", паралізується критичність мислення, здатність до раціоналізації.

Натомість формування релігійної віри потребує важкої праці, років суворої аскетичної дисципліни. Тобто, окрім емоційного, у механізмі формування релігійної віри задане когнітивне та волетативне начала. Залежно від того, як взаємопов'язані в релігійній вірі когнітивний, емоційно-чуттєвий, волетативний компоненти, формується певна релігійність, розвивається критичність людини, яка виявляється на різних рівнях: 1) гармонійність, цілісність, яка характеризується узгодженістю, співвимірністю між собою всіх складових релігійної віри, коли максимально посилена критичність людини; 2) стійкість стану, у якому взаємозв'язки між компонентами послаблюються, а критичність людини залишається на одному рівні; 3) на рівні деструкції, коли взаємозв'язок між когнітивними, емоційно-чуттєвими, волетативними компонентами руйнується або вже зруйнований у результаті домінування емоційно-чуттєвої чи волетативної компоненти. Так актуалізується механізм здійснення критично-рефлексивного мислення, який вказує на різні способи актуалізації потенційного, інтимно-особистісного "Я" в акті вірувально-рефлексивного звернення особистості до самої себе, до інших. Власне, релігійна віра є намаганням поєднати людину з її уявленнями за допомогою особливого психічного стану. Слід зазначити, що необхідність у впевненості, у проєктивному поєднанні виникає тоді, коли наявні симптоми втрати особливого зв'язку між суб'єктом та об'єктом у межах ментального простору. Релігійна віра потребує особливої поєднуючої сили, яка б забезпечувала її інтегративний характер та стійкість. Вона народжується в глибоко особистісних, егоцентричних переживаннях і має свою чітку психологічну структуру, свої види і ступінь глибини. Як будь-яке явище, вона має свій предмет і об'єкт, які тісно взаємопов'язані з інтересами й потребами віруючих. Важливим

є питання мотивації релігійної віри, де подаються найбільш розповсюджені мотиви, що сприяють формуванню віри в сучасної людини. Віра виступає в ролі психологічного чинника, який вмотивовує діяльність особистості.

Сучасна релігійна ситуація у світі, яка утверджує релігійну толерантність і можливість самовизначення особи в релігійних питаннях, спричинила появу величезної кількості релігійних організацій, у яких концепт віри як єдності розумового, емоційного та волевового начал підмінюється метою досягнення релігійного екстазу. За висловом О. Даниліна, "виник новий несвідомий стереотип - ніхто більше не бажав витратити зусиль, дотримуватися постів і ритуалів, долати обмеження, терпіти страждання, щоб на підступах до істини духу відчувати хвилини просвітлення від особистої зустрічі з Богом. Людство бажало віднайти "містичну пілюлю" [9, с. 85-110].

Учасники й прихильники таких організацій стають легкою здобиччю різних соціопатичних і політичних маніпуляторів, які проводять у їх свідомість ідеї та плани, спрямовані на досягнення важливих для них цілей, які часто є сумнівними з точки зору моральних устоїв суспільства.

До релігійно-церковних інституцій значний інтерес виявляють політичні партії й окремі політики. Чимало з них із метою підтримки впливу на віруючих декларують вірність певній релігії чи церкві й навіть входять до їхніх керівних органів.

Слід також зазначити, що не лише політики намагаються використовувати релігійні організації, а й самі церкви, їхні ієрархи, духовенство і навіть рядові віруючі виявляють високу політичну активність. Вони добровільно "втягуються" в політику, адже для будь-якої церкви, релігійної організації зовсім не байдуже, як до неї ставляться офіційна влада та впливові політики. Таким чином, політизація та комерціалізація релігії посилює соціальну напруженість і протистояння в суспільстві як на політичному, так і на релігійному ґрунті, живить міжцерковний конфлікт, яким охоплено сотні населених пунктів і мільйони віруючих.

Висновки

Релігійна віра є уособленням трьох начал - когнітивного, емоційного та волевового. Релігійність людини залежить від того, яке з начал домінує, і це виявляється на трьох рівнях: 1) гармонійність, цілісність, яка характеризується узгодженістю, співмірністю між собою всіх складових релігійної віри, коли максимально посилена критичність людини; 2) стійкість

стану, в якому взаємозв'язки між компонентами послаблюються, а критичність людини залишається на одному рівні; 3) на рівні деструкції, коли взаємозв'язок між когнітивною, емоційно-чуттєвою, волевовою компонентами руйнується або вже зруйнований у результаті домінування емоційно-чуттєвої чи волевової компоненти. Третій рівень є передумовою появи релігійного фанатизму, який характеризується доведеною до крайньої міри пристрасною відданістю релігійним ідеям та догматам, що поєднується з високим ступенем ідентифікації людини із цими явищами; нездатністю до компромісу та діалогу з іншими людьми, неухильним наслідуванням релігійних положень у практичному житті, високим ступенем релігійної мотивації та позарелігійної поведінки; крайньою нетерпимістю до людей з іншими релігійними переконаннями; прагненням будь-якими засобами нав'язати іншим свої світоглядні та ціннісно-життєві установки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Костенко А. Релігійна віра як об'єкт релігієзнавчого дослідження / А. Костенко // Схід. - 2009. - № 2 (92). - С. 111-114.
2. Іван Павло II. Енцикліка "Fides et Ratio. Про співвідношення віри і розуму" / Іван Павло II. - К. : Кайрос, 2000. - 152 с.
3. Бурлак С. М. Релігійний фанатизм: релігієзнавчо-психологічна сутність та форми прояву : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.11 / С. М. Бурлак ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2005. - 16 с.
4. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. - М. : Республика, 1992. - 430 с.
5. Предко О. І. Релігійні епідемії: їх історичні вияви та сутність / О. І. Предко // Мультиверсум : філософський альманах. - 2005. - № 46.
6. Краинский Н. В. Порча, кликуши и бесноватые как явление русской народной жизни / Н. В. Краинский. - Новгород, 1900.
7. Лахтин М. Ю. Исторический очерк учения об одержимости / М. Ю. Лахтин // Обозрение психиатрии, неврологии и экспериментальной психологии. - 1901. - № 1. - С. 9-19.
8. Торчинов Е. А. Религии мира: опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния / Е. А. Торчинов. - СПб. : Центр "Петербургское Востоковедение", 1998. - 384 с.
9. Данилин А. Г. LSD. Галлюциногены, психоделия и феномен зависимости / А. Г. Данилин. - М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. - 521 с.
10. Бехтерев В. М. Гипноз / В. М. Бехтерев. - Д. : Сталкер, 2000. - С. 125-246.
11. Релігієзнавчий словник / [за ред. професорів А. Колодно-го і Б. Любовика]. - К. : Четверта хвиля, 1996. - 392 с.

A. Kostenko

RELIGIOUS FAITH AND RELIGIOUS FANATICISM: COGNITIVITY VS EMOTIONALITY

The problem of transition of religious faith is analysed in its extreme form - religious fanaticism. A religious faith is personification of three beginnings - cognitiv, emotional and voletativ. The religiousness of man depends on that which from beginnings prevails and appears on three levels: 1) harmoniousness, integrity which is characterized co-ordination, action between itself all constituents of religious faith, when the maximally increased criticism of man; 2) firmness of the state which intercommunications between components relax in, and criticism of man remains at one level; 3) at the level of destruction, when intercommunication is between cognitiv, emotionally perceptible, collapses voletativ components or already blasted as a result domination emotionally perceptible or voletativ components. Certainly factors, which determine the specific of religious fanaticism, his orientation and role, in life of man.

Key words: *ireligious faith, religious fanaticism, ecstasy, obsession.*

© А. Костенко

Надійшла до редакції 10.03.2010

№ 2 (102) березень-квітень 2010 р.